

https://doi.org/10.31516/2410-5325.069.06
УДК-930.85(477+477.82)

В. М. Шостак, кандидат історичних наук, доцент, кафедра культурології та хореографічного мистецтва, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

Victorsh359@ukr.net

http://orcid.org./0000-0002-4837-9633

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НЕОЛІТИЧНОГО ЧАСУ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ НА ВОЛИНІ¹

Розглянуто основні ознаки етнокультурних процесів і господарсько-природних чинників, які впливали на зміни у світоглядних уявленнях неолітичного населення України та Східної Європи. Придільено особливу увагу проблемам розвитку матеріально-духовної культури племен лінійно-стрічкової кераміки, поширенню цієї культури на території Волині, аналізу знахідок, які означають зміни в культурних орієнтирах. Проаналізовано взаємодію з іншими спільнотами неолітичного населення Волині, форми прикрас, знакові системи кераміки і типи поховань.

Ключові слова: *неолітичне населення України, культурно-світоглядні спільноти, лінійно-стрічкова кераміка, Волинська неолітична культура, міфологічні уявлення, змій-дракон, культ родючості.*

В. М. Шостак, кандидат исторических наук, доцент, кафедра культурологии и хореографического искусства, Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, г. Луцк

КУЛЬТУРА УКРАИНЫ НЕОЛИТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ НА ВОЛЫНИ

Рассмотрены основные черты этнокультурных процессов и природно-хозяйственных факторов, которые влияли на изменения в мировоззренческих представлениях неолитического населения Украины и Восточной Европы. Уделено особое внимание проблемам развития материально-духовной культуры племен линейно-ленточной керамики, распространению этой культуры на территории Волины, анализу находок, указывающих на изменения в культурных ориентирах. Проанализированы взаимодействия с другими общностями неолитического населения Волины, формы украшений, знаковые системы керамики и типы захоронений.

Ключевые слова: *неолитическое население Украины, культурно-мировоззренческие общности, линейно-ленточная керамика, Волинская неолитическая культура, мифологические представления, змей-дракон, культ плодородия.*

V. M. Shostak, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Cultural Studies and Choreography Department, Lesia Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

1 This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

CULTURE OF UKRAINE OF NEOLITHIC PERIOD AND ITS FEATURES IN VOLYN

The aim of this paper is to consider ethnocultural processes, economic and natural factors that influenced changes in the worldviews of the Neolithic population of Ukraine and Eastern Europe. It also describes the development dynamics of material and spiritual culture of the linear-ribbon ceramics tribes on the territory of Volyn and the forms of its interaction with adjacent cultural areas.

Research methodology. The author makes an attempt to systematize and interpret the available archaeological, scientific sources on the chosen theme on the basis of a comprehensive analysis, comparison, historical interaction, the analysis of general trends and features of Neolithic forms of ancient culture.

Results. In the Neolithic period on the territory of Central and South-Eastern Europe several ethnic massifs interacted, which had their own ideological and cultural features: the ancient European Balkan-Danube-Carpathian community of the painted ceramics zone, North Black Sea-Caspian, which is characterized by rope-like ornament of dishes. Along with them, the culture of linear-ribbon ceramics spreads in Volyn, which interacts with the Volyn Neolithic culture and local communities of Northern Polissya. The cultural development of Ukrainian lands and Volyn in particular was part of the cultural and economic changes of the European continent at that time. Proofs of this are the ornamental schemes of ceramics, anthropomorphic and zoomorphic products, forms of jewelry and burials.

Novelty. New archeological sources from the museum funds of Kyiv, Lviv, Lutsk have been involved. Neolithic cultures of Volyn and Ukraine are considered in the context of European ethnocultural changes of that time.

The practical significance. The obtained results will contribute to a better understanding of the origins of cultural archetypes of European and Ukrainian peoples. They can be used to optimize the processes of European integration and cultural enrichment of peoples.

Keywords: *Neolithic population of Ukraine, cultural and ideological communities, linear-ribbon ceramics, Volyn Neolithic culture, mythological ideas, dragon snake, fertility cult.*

Актуальність теми дослідження. Неоліт посідає особливе місце у формуванні світоглядних і духовних основ сучасної людської цивілізації. Водночас формуються головні координати розвитку людини та її культури, які актуальні нині. Під впливом багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників змінюються погляди людини на світ, своє призначення в ньому й форми взаємодії з навколишньою дійсністю. Знайдені адекватні відповіді на виклики часу, що свідчить про зразок креативних можливостей культурної свідомості людини.

Постановка проблеми. На ґрунті багатьох етнічних складників і культурних традицій сформувалась система світобачення населення давньої Європи, України та Волині зокрема. Нові ознаки в цій культурі пов'язані з новою соціально-економічною ситуацією, з новими нап'ря-

мами самоорганізації і саморозвитку всієї системи чинників неолітичного суспільства. Тому вивчення місця й ролі волинських неолітичних культур у контексті аналізу витоків європейської цивілізації, її етногенетичних маркерів, спільних і відмінних ознак є однією з актуальних науково-практичних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У першій половині ХХ ст. особливості культурних пам'яток неоліту на Волині вивчали Ян Фітцке, О. Цинкаловський, Я. Пастернак. Вони ввели в науковий обіг значну кількість археологічних матеріалів. Також наявність Культури лінійно-стрічкової кераміки (далі КЛСК) на Волині й на теренах України досліджували М. Кучера, А. Тереножкін, М. Пелещишин, Ю. Захарук, І. Свешніков, Д. Козак, В. Даниленко, Д. Телегін. Духовну культуру України епохи неоліту найфаховіше описали В. Збенович, В. Даниленко, Т. Мовша, Т. Ткачук, М. Відейко та ін. Матеріальну і елементи духовної культури Волині цього часу досліджує Г. Охріменко, М. Кучинко, О. Позіховський та ін. Усі ці та інші дослідження потребують систематизації в контексті бачення єдиного процесу розвитку духовно-матеріальної культури народів давньої Європи.

Мета статті — описати особливості етнокультурних процесів епохи неоліту на території України і суміжних регіонів, надати характеристику неолітичних культур Волині в контексті європейських процесів цього часу й визначити зміст визначальних уявлень і вірувань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ю. Павленко слушно зауважує, що в VII–IV тис. до н. е. відбувається інтенсивне поширення населення рибальського типу господарства. Воно мігрує вздовж великих і малих водних артерій. Човно-сітьове рибальство дозволяє накопичувати додатковий продукт та сприяє демографічному зростанню. Одночасно нові території освоюють давні індоєвропейці, які належали до суспільств землеробсько-скотарського типу. Поступово відбувається взаємодія давніх індоєвропейських спільностей з місцевими народами. У неолітичний час на території України і Європи співіснували декілька етнічних масивів, кожен з яких залишив відповідну археологічну культуру, що впливали одна на одну й зумовлювали зміни світоглядних уявлень. Головні з них: 1) культура лійчастого посуду; 2) лендельсько-тиська область культур; 3) кукутені-трипільська спільність, яка поступово еволюціонує у свої пізніші форми; 4) культури індоєвропейських народів, які поширюються з південного сходу на територію України і далі на захід (Павленко, 1994, с. 401).

На думку М. Гімбутас, у межах центральної, південно-східної та південної частини Східної Європи протягом V–IV тис. до н. е. взаємодіяли дві великі культурно-світоглядні спільності: 1) давньоєвропейська

Балкано-Дунайсько-Карпатська, яка продукує та залишає після себе мальовану кераміку; 2) Північно-Причорноморська-Прикаспійська, яка використовує мотузчатий орнамент посуду і курганні типи поховань та вірувань (Gimbutas, 1974).

Перша культурно-світоглядна спільність займалася землеробством і скотарством. Помітного соціально-майнового розшарування не було, а ідеологія цих народів відзначалась миролюбністю. Культурно-обрядове життя базувалось на культурі родючості й шануванні верховного жіночого божества і репродуктивних можливостей природного середовища. Відповідно, їм були притаманні висока естетична культура, витончене оформлення кераміки, насичена світоглядними змістами пластика керамічних виробів, досконалі способи прикрашання житла тощо. О. Берзін уважав, що в основі культурних практик цих суспільств перебувала система міфологічних оповідей. Серед них особливе місце посідало уявлення про періодичне поєднання Великої Богині, Сонця-Бика і Змія-Дракона, що символізувало народження та відтворення світу. Ці міфологічні істоти, відповідно, уособлювали творчі сили природи та людської спільності, теплоносне світло і водну стихію підземного світу (Берзин, 1989).

Північно-Причорноморська спільність займалась степовим скотарством. Ці народи долали великі відстані й потребували чітких керівництва та влади. Тому для них властивий патріархальний тип влади і культ чоловічого божества, воїнської звитяги, обожнення коня як сакральної істоти та досконала небесно-солярна символіка. Світогляд цих народів міг бути лише войовничим, оскільки вони постійно боролись за нові території і перспективи свого виживання. У них швидко з'явилося майнове й соціальне розшарування, органи влади та інститути правління.

На думку дослідників, Балкано-Дунайсько-Прикарпатський світ мальованої кераміки своїми головними ознаками суттєво відрізняється від Центрально-Європейського світу, який залишив після себе культури лінійно-стрічкової кераміки. Ця культура набула значного поширення на території Східної Європи та Волині зокрема.

Особливості матеріально-духовної культури племен лінійно-стрічкової кераміки систематично почали вивчати у ХХ ст. Найвідоміше серед перших спостережень — поселення Кельн-Лінденталь, розташоване на території Німеччини. Волинські поселення КЛСК фахово почали досліджувати Я. Пастернак і О. Цинкаловський. Це люди унікальної особистої долі, які стали прикладом надзвичайного патріотизму й високого інтелектуального рівня аналізу. Шляхетність походження О. Цинкаловського, його безмежну відданість науці і повагу до українського народу відзначає відомий волинський археолог та історик культури

професор М. М. Кучинко (Кучинко, 2006, с. 12–18). Саме О. Цинкаловський відкрив для тогочасної європейської науки наступні поселення КЛСК: Зимно, Маркостав, Марія Воля, Микитичі, Шистів, Лежниця, Жджари у Володимир-Волинському районі, Заставне, Кречів, Кропивниця в Іваничівському районі Волинської області (Охріменко, 2001, с. 7). Я. Пастернак досліджував Литовеж і П'ятидні, які також за всіма ознаками належать до КЛСК. Загалом названі дослідники виявили 17 поселень цієї культури. Значна їхня частина належить до території Луцька та Луцького району і потребує свого нового осмислення в контексті відтворення забутих пластів нашої духовної культури, естетичних смаків та модернізаційних процесів в українському суспільстві.

У фондах Волинського краєзнавчого музею серед багатьох експонатів привертає увагу куляста посудина із с. Баїв Луцького району з лінійно-нотним орнаментом. Вона чудово збереглася і мала безсумнівне культове призначення. В. Титов уважав, що пізні матеріали КЛСК на Волині відповідають своїм аналогам на території Угорщини й Словаччини (Охріменко, 2001, с. 10). На думку Д. Телегіна, поширення КЛСК на Волині очевидно відбувалось у другій половині V тис. до н. е. Ця культура за рівнем культурного розвитку значно переважала Буго-Дністровську та Дніпро-Донецьку культури. Учений відзначив високорозвинуте землеробство і скотарство, досконалі житла, складний змістовий та естетичний орнамент кераміки, оригінальні поховання, що свідчать про відповідні світоглядні уявлення. На думку дослідника, населення КЛСК започаткувало Центрально-Європейську протоцивілізацію. Однак складно погодитись із висновком про мінімальний вплив цієї культури на подальший розвиток українських земель.

У 80–90-х рр. XX ст. значний вклад у дослідження КЛСК на Волині вніс Г. Охріменко, який додав багато цікавого матеріалу до вже виявлених пам'яток і відкрив нові: Бубнів, Баїв-2, Полонка, Гірка Полонка, Голишів-2, Коршівець, Торчин, Новостав, Рокині, Рівне тощо. Дослідник вивчає не лише археологічний матеріал, він використовує дані інших наук щодо відтворення природно-кліматичних умов, опису флори, фауни, зернових культур тощо. Цікаво, що неолітична доба на території Європи припадає на атлантичний період, коли на території континенту відбувалося максимальне поширення лісів у VIII–VI тис. до н. е. Перші свідчення перетворюючої діяльності людини на території Польщі і Волині зафіксовані в середині VII тис. до н. е. Це пилок антропогенних рослин: черешні, яблуні, малини, троянди, хвойних дерев, дуба, берези та інших. Тобто кліматичні й природні умови цього часу посприяли розвитку відтворюючого господарства, яке стало основою еволюції населення рільничо-скотарського напрямку з відповідними формами культури й світогляду.

На думку дослідників, виникнення і розвиток безпосередніх форм КЛСК у Європі відбувалися в 5000–3700 рр. до н. е. Г. Охріменко систематизував пам'ятки КЛСК Волині відповідно до періодів цієї культури на території Східної Європи: раннього, середнього та пізнього. Велика імовірність існування КЛСК на Волині припадає на 4500–3700 рр. до н. е. (Охріменко, 2001, с. 85).

Досконало виготовлена кераміка свідчить про високий рівень естетичних уявлень і мистецьких можливостей. Складні ямково-нотні орнаменти ймовірно були певними магічними знаками та смисловими сюжетами, що відображали уявлення людини про світ і його розвиток.

Поховання були двох типів. Покійників клали на бік у скорченому вигляді. Використовувалась червона вохра, якою посипали голову померлого з надією на продовження життя в інших світах і вимірах, адже тоді вважалось, що вохра символізувала в давніх народів життєву силу, прагнення до творення та дій. Сліди цієї фарби червоного кольору знайдені в багатьох похованнях КЛСК на Волині, зокрема на поселеннях Голишів і Гнідава. На місці поселення с. Баїв Луцького району виявлені поховання через трупоспалення. Загадкові знаки у формі лінійно-нотного орнаменту знайдені на посуді, який клали поруч із покійними в багатьох поселеннях цього часу в Європі й Західній Україні зокрема. Очевидними є уявлення про життя після смерті, існування структурованого простору і єдиний процес життєвого шляху людини. Різні типи поховань можуть свідчити про складні етнічні взаємодії та про еволюцію інтелекту людини і її вірувань.

Ще одне свідчення розвитку духовно-естетичних уявлень — використання різного виду прикрас. Жіночі прикраси виготовляли з каменю, кісток, черепашок і глини — намиста, браслети, підвіски. Часто їх також клали біля покійних з переконанням, що вироби знадобляться в подальшому житті, слугуватимуть оберегами й свідчитимуть про статус померлого в суспільстві. Слід зазначити, що на території Волині складних прикрас виявлено набагато менше, ніж на території сусідньої Польщі.

Цілком закономірним є висновок про поширення культу тварин серед населення КЛСК. На поселеннях часто знаходять зооморфні фігурки, особливо поширеними є стилізовані зображення биків. Крім того, серед цього суспільства поширений культ родючості, який пов'язують з жіночими статуетками. Дослідники відзначають посуд, що виконував ритуальну функцію. Серед нього цікавими є горщики з лицьовими зображеннями, які пов'язують із віруваннями в духів природи та природні астрономічні явища.

Про етнокультурні процеси на Волині свідчать поховальна обрядовість, форми декоративних прикрас і орнаментальні мотиви кераміки.

На думку Г. Охріменка, визначальними на території Північно-Західної України були взаємовідносини між трьома світоглядно-культурними спільностями. Це Дунайська спільність культур лінійно-стрічкової кераміки, народи Волинської неолітичної культури, які на той час можна було вважати місцевим населенням, і населення Німанської культури на Поліссі, котре мало глибокі витoki ще з мезоліту. Пізніше представники двох останніх культур починають контактувати з народами Центральної Європи, що асоціюються з культурами кулястих амфор та лійчастого посуду. Подібні взаємодії зафіксовані на території Любешівського, Маневицького, Ківерцівського районів Волинської області (Археологічна спадщина Яна Фітцке, 2005, с. 122–123).

Для Волинської неолітичної культури характерний гребінцево-накольчатий орнамент на керамічному посуді. Ця культура існувала в 4500–2000 рр. до н. е. і запозичила в народів КЛСК перші навички й технології переходу до відтворюючих форм господарства. У неолітичний час із території Подністров'я рухалось населення відомої у всьому світі культури Кукутені-Трипілля, яке поступово поширюється на родючі землі уздовж Дністра, Бугу і Дніпра. У цій спільності, на думку переважної частини дослідників, чітко простежуються неолітичні анатолійсько-середземноморські культурні традиції. Про це свідчить культ бика, вшанування жіночого божества родючості, система міфів про періодичне відтворення родючих сил природи через взаємовідносини богів небесного, земного і підземного світів.

Символом таких оповідей став змії-дракон, образ якого знаходимо на керамічних виробах трипільської культури. На думку В. Збеновича, релігійні уявлення і обряди, пов'язані зі змієм-драконом, з'являються на початку формування трипільської культури (Збенович, 1991). Пізніше цей образ існував як культова традиція та відповідно видозмінювався, набував нових ознак із плином часу і під впливом світоглядних уявлень інших народів. Змія — один із найзначніших та найуніверсальніших архетипів, який став результатом розвитку релігійно-міфологічного мислення. Це хтонічна істота, символ землі і родючості, охоронець водної стихії, космічний медіатор, що забезпечує зв'язок неба й землі через надання крил звичному образу змії і утворення змія-дракона.

Відомий дослідник давньої культури К. Леві-Строс уважав, що давня людина сприймала світ через подвійні та часто протилежні уявлення-опозиції, протиріччя між якими стиралися в міфологічних розповідях і ритуальних діях (Леві-Стросс, 1983). Найяскравіший вияв опозиції низ-верх виявився у двох природних нішах світоустрою землі і неба, які були протилежними за своїми характеристиками. Утіленням цих протилежностей в уявленнях наших предків закономірно стали змія

і птах, що найкраще символізували ці частини навколишнього світу. Міфологічно-культурні уявлення того часу зуміли поєднати ці живі організми в один синкретичний образ змія-дракона, який отримав крила та можливість поєднати землю і небо. Тому зображення крилатого змія притаманні неолітичним культурам Південно-Східної Європи. Такі зображення знаходимо на керамічних виробах трипільської культури, яка привнесла відповідні уявлення на територію України. Нині відомо понад 300 поселень, на яких поширена графіка змія-дракона.

Очевидним є зв'язок цього образу з культом родючості і шануванням жінки, яка дає початок життя та символізує відтворення-збереження життя у всіх його проявах. Не випадково змія в багатьох культурах сприймається як оберіг усього живого. На трипільських вагітних жіночих статуєтках можна побачити змію, яка, на думку дослідників, охороняє плід в утробі матері та оберігає її від усього негативного. М. Гімбутас уважала, що населення давньої Європи поклонялось божествам води, повітря і космічних сил — Пташиній і Зміїній Богиням. У контексті цього досить цікавою є чудово збережена статуєтка птиці, на тулубі якої чітко окреслене велике око. Цей предмет знайдений у с. Рованці Луцького району і зараз зберігається у відділі археології Львівського історичного музею.

Важлива особливість дракона — здатність випромінювати світло. Він має унікальні можливості бачення світу та розуміє сутність речей. Символом цих можливостей є його око. Його світлоносна сила пов'язана із солярною символікою і наповнена передусім морально-духовним змістом. Ось чому відомий дослідник Є. Мелетинський, аналізуючи сутність міфологічного світогляду, наголосив, що в ньому «перетворення хаосу в космос із самого початку містить ціннісний, етичний аспект, міф, як правило, будується на бінарних опозиціях, які передбачають моралістичне трактування» (Мелетинський, 1976, с. 169). У контексті цього видається слушним висновок, згідно з яким структуровані міфологічні оповіді з чіткою моральною основою виникли в добу неоліту. Питання щодо прямого впливу на ці процеси лише природно-господарських факторів потребує розгляду.

Жіноча символіка представлена також у неолітичному часі в поєднанні із зооморфними мотивами. Це образ жінки, яка сидить на «троні», котра має дуже часто тельцеву символіку. Спинки стільців-тронів зроблені у вигляді стилізованої голови бика. Це, як вважають дослідники, ймовірніше може символізувати чоловічі і жіночі чинники світобудови та людських відносин. Жінки представлені в перебільшено натуралістичній формі в поєднанні з сидінням на тельцевих стільцях. М. Чмихов переконливо доводив зв'язок тельця із космічно-зодіакальною симво-

лікою індоєвропейців, а в археологічних знахідках «бичачої» тематики трипільської, ямної культур та культури Вінча вбачав матеріалізацію і відтворення міфів про богів-биків. Нагадаємо, що в пізньонеолітичний час носії цих культурних традицій, на думку Г. Охріменка, переміщуються на північ, де взаємодіють із місцевим населенням Волині. Тому в багатьох волинських неолітичних поселеннях знаходимо тельцеву символіку. Так, у поселенні Голишів біля Луцька знайдена стилізована фігурка бика з цікавими орнаментами.

Висновки. У неолітичний період на території Центральної і Південно-Східної Європи взаємодіяли декілька етнічних масивів, які мали свої світоглядно-культурні особливості. Це давньоевропейська Балкано-Дунайсько-Карпатська спільність зони мальованої кераміки з міфами про народження й відтворення світу. Поряд з нею існувала і рухалась назустріч Північно-Причорноморська-Прикаспійська, для якої властивий мотузчатий орнамент посуду, культ чоловічої патріархальної сили й небесно-солярна символіка. На Волині в цей час поширюється культура лінійно-стрічкової кераміки, що взаємодіє з Волинською неолітичною культурою і місцевими спільнотами Північного Полісся. Археологічні матеріали й сучасні гуманітарні дослідження свідчать про те, що культурний розвиток українських земель, і Волині зокрема, був складовою культурно-господарських зрушень європейського континенту цього часу. Доказом цього є орнаментальні схеми кераміки, антропоморфні й зооморфні вироби, форми прикрас і поховань. Динаміка та особливості цих процесів зумовлюють подальші дослідження.

Список посилань

- Археологічна спадщина Яна Фітцке* (2005). Г. В. Охріменко (Ред.). Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки.
- Берзин, Э. О. (1989). *Социально-культурные изменения в Передней Азии и Юго-Восточной Европы в IV-III тыс. до н. э.* Москва.
- Збеневич, В. Г. (1991). Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье. *Духовная культура древних обществ на территории Украины*. Киев.
- Леви-Стросс, К. (1983). *Структурная антропология*. Москва.
- Кучинко, М. М. (2006). Олександр Цинкаловський — видатний дослідник археології Волині. *Нариси культури давньої Волині*. Луцьк.
- Мелетинский, Е. М. (1976). *Поэтика мифа*. Москва.
- Охріменко, Г. В. (2001). *Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині*. Луцьк.
- Охріменко, Г. В. (1994). *Неоліт Волині*. Луцьк.
- Павленко, Ю. В. (1994). *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ.
- Gimbutas, M. (1974). *The gods and geoddesesses of old Europe (7000 to 3500 B.C.). Myths, Legends and Cults Images*. London.

References

- Archaeological Heritage of Jan Fitzke*. (2005). G. V. Okhrimenko (Ed.). Lutsk: Lesya Ukrainka EENU. [in Ukrainian].
- Berzin, E. O. (1989). *Socio-cultural changes in West Asia and Southeastern Europe in the IV-III millennium BC*. Moscow. [in Russian].
- Gimbutas, M. (1974). *The gods and goddesses of old Europe (7000 to 3500 B.C.). Myths, Legends and Cults Images*. London. [in English].
- Zbenovich, V. G. (1991). *The dragon in the pictorial tradition of the Cucuteni-Trypillia culture. Duhovnaja kultura drevnih obshhestv na territorii Ukrainy*. Kyiv. [in Russian].
- Levi-Strauss, C. (1983). *Structural anthropology*. Moscow. [in Russian].
- Kuchynko, M. M. (2006). *Alexander Tsynkalovsky as an outstanding researcher of Volyn archeology. Narysy kultury davnoi Volyni*. Lutsk. [in Ukrainian].
- Meletinsky, E. M. (1976). *Poetics of myth*. Moscow. [in Russian].
- Okhrimenko, G. V. (2001). *Culture of linear-tape ceramics in Volyn*. Lutsk. [in Ukrainian].
- Okhrimenko, G. V. (1994). *Neolithic of Volyn*. Lutsk. [in Ukrainian].
- Pavlenko, Y. V. (1994). *Prehistory of the ancient Rus people in the world context*. Kyiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 09.05.2020 р.